

## Eski O‘zbek Tili Ma’rifiy-Falsafiy Leksikasining Lingvokognitiv Tadqiqi Va Ingliz Tilidagi Interpretatsiyasi Muammolari

**Xalliyev Jasurbek Iskandarovich**  
Urganch RANCH universiteti v.b. dotsenti

**Annotatsiya:** Mazkur maqolada eski o‘zbek tilidagi ma’rifiy-falsafiy leksikaning lingvokognitiv xususiyatlari tahlil qilinadi. Til va tafakkur munosabatlari asosida, bu qatlamdagi so‘zlar orqali o‘tmish o‘zbek ma’naviy tafakkuri ochib beriladi. Shuningdek, mazkur leksikaning ingliz tiliga tarjimasidagi interpretatsion muammolar, semantik ekvivalentlar, konnotatsiya va denotatsiya darajalarida yuzaga keladigan tafovutlar o‘rganiladi. Maqola natijalari tilshunoslikda madaniyatlararo kommunikatsiya va tarjima nazariyasiga oid izlanishlar uchun nazariy asos bo‘la oladi.

**Kalit so‘zlar:** eski o‘zbek tili, ma’rifiy-falsafiy leksika, lingvokognitiv tahlil, tarjima muammolari, semantik maydon, til va tafakkur, ekvivalent, ingliz tili.

**KIRISH.** Til har qanday xalqning madaniy, ma’naviy va intellektual merosini avloddan avlodga yetkazuvchi asosiy ijtimoiy-madaniy institut hisoblanadi. Til faqat aloqa vositasi bo‘libgina qolmay, balki xalqning tarixiy tafakkuri, dunyoqarashi, qadriyatlar tizimi va konseptual olamini o‘zida aks ettiradi. [4] Ayniqsa, qadimiy va o‘rta asr manbalarida shakllangan eski o‘zbek tili leksikasi bugungi tilshunoslik fanida nafaqat tarixiy, balki kognitiv, madaniy va falsafiy yondashuvlar nuqtayi nazaridan ham beqiyos ahamiyat kasb etadi. Shu jumladan, eski o‘zbek tilidagi ma’rifiy-falsafiy leksika o‘zbek xalqining diniy-axloqiy qarashlari, ruhiy-ma’naviy holati, va tafakkur tizimini ochib berishda muhim vositadir. “Ma’rifat”, “hikmat”, “nafs”, “kamolot”, “fano”, “haqiqat”, “irfon” kabi tushunchalar orqali nafaqat lug‘aviy, balki konseptual va metaforik tafakkur yondashuvlari ham tahlil qilinadi. Ushbu leksik birliklarning semantik tarkibini chuqur o‘rganish ularning lingvokognitiv asoslarini ham anglashni taqozo etadi.[2]

Bugungi globallashtirish, axborotlashuv va madaniyatlararo muloqotning jadal rivojlanishi sharoitida bu kabi qadimiy ma’naviy-falsafiy leksik qatlamni boshqa tillarga, xususan, ingliz tiliga adekvat tarzda tarjima qilish zaruriyati ortib bormoqda. Zero, o‘zbek adabiy merosining jahon miqyosida tanilishi, xalqimizning madaniy va intellektual salohiyatini global ilmiy va madaniy muhitda namoyon qilishda tarjima hal qiluvchi rol o‘ynaydi.

Biroq, tarjima jarayonida ko‘plab lingvokognitiv va semantik muammolar yuzaga keladi. Chunki eski o‘zbek tilidagi ko‘plab tushunchalar zamonaviy ingliz tilida to‘laqonli semantik ekvivalentga ega emas yoki ularning konnotativ va denotativ darajadagi ma’nolari o‘zaro to‘g‘ri kelmasligi mumkin. Shuningdek, diniy-falsafiy mazmunga ega bo‘lgan bu leksik birliklar o‘ziga xos kontekstual, tarixiy va madaniy yuklamaga ega bo‘lib, ularni soddalashtirilgan tarjima orqali to‘la ifodalab bo‘lmaydi. Shu sababli, ushbu so‘zlarning tarjima jarayonida kognitiv xarita, semantik maydon, metaforik modellar, shuningdek, madaniy tafakkur paradigmalari hisobga olgan holda yondashish lozim bo‘ladi.[7]

Shunday qilib, eski o‘zbek tilidagi ma’rifiy-falsafiy leksikani lingvokognitiv jihatdan o‘rganish va ularning ingliz tilidagi interpretatsiyasi muammolarini tahlil qilish hozirgi tilshunoslikda dolzarb

ilmiy muammolardan biri sifatida namoyon bo'lmog'da. Mazkur maqolada ushbu muammoning nazariy asoslari, tarjima strategiyalari va madaniy tafavutlar bilan bog'liq xususiyatlari chuqur tahlil qilinadi.

1. Eski o'zbek tilidagi ma'rifiy-falsafiy leksikaning xususiyatlari [1]

Eski o'zbek tilidagi ma'rifiy-falsafiy leksika xalqning ko'p asrlik madaniy, diniy va falsafiy tafakkurining mahsuli hisoblanadi. Ushbu leksik qatlam, ayniqsa, **Alisher Navoiy**, **Ahmad Yassaviy**, **Bahouddin Naqshband**, **Mahmud Zamakhshariy** kabi yirik mutafakkirlar, tasavvuf allomalari va adiblar ijodida keng qo'llanilgan. Ularning asarlarida uchraydigan ko'plab so'z va iboralar nafaqat **lug'aviy (denotativ)** ma'no, balki chuqur **konnotativ**, **madaniy**, **axloqiy**, **ma'naviy-falsafiy** ma'nolarni ham anglatadi. Masalan, "**kamolot**" termini – tashqi taraqqiyot emas, balki insonning **ruhiy yetukligi**, **axloqiy barkamolligini** ifodalovchi konsept sifatida namoyon bo'ladi. Bu so'z oddiy "mukammallik" ma'nosidan farqli o'laroq, Sufiylik tafakkurida ruhiy tozalanish va ilohiy mohiyatga yaqinlashish bosqichlarini anglatadi. Shuningdek, "**nafs**" so'zi lug'aviy jihatdan "jon", "hissiy ong" ma'nosini bersa-da, tasavvufda u insonning hayvoniy-instinktiv ehtiyojlarini ifodalaydi va unga qarshi ruhiy kurash asosiy falsafiy tamoyil sifatida talqin qilinadi.[5]

Bundan tashqari, quyidagi leksik birliklar ham o'ziga xos semantik yuklama bilan ajralib turadi:

- **Ma'rifat** – faqat "bilim" emas, balki **ilohiy haqiqatni idrok etish**, **batiniy anglash** jarayonini anglatadi.
- **Kalb** – yurak emas, balki insonning **ruhiy markazi**, ilohiy nurlarni qabul qiluvchi manba sifatida tasvirlanadi.
- **Fano** – jismoniy yo'q bo'lish emas, balki "**nafsdan voz kechish**", **ilohiy mohiyat bilan birlashish** falsafasining kalit tushunchasidir.

2. Lingvokognitiv yondashuv asoslari

Zamonaviy tilshunoslikda **lingvokognitiv yondashuv** tilning nafaqat strukturaviy yoki funksional jihatlarini, balki u orqali inson tafakkurining shakllanishi, bilimlarni qayta ishlashi va uzatilishini o'rganishga qaratilgan konseptual yo'nalish hisoblanadi. Bu yondashuv tilni shunchaki aloqa vositasi emas, balki **kognitiv faoliyatning markaziy elementi**, inson idroki, bilim va tajribasining verbal ifodasi sifatida talqin qiladi. Lingvokognitiv tahlilning asosiy maqsadi — til birliklari orqasida turgan **konseptlar tizimini** aniqlash, ularning **mental modellar**, **kognitiv xaritalar** va **semantik maydonlarda** qanday shakllanishini aniqlashtirishdan iborat.

Eski o'zbek tilidagi **ma'rifiy-falsafiy leksika** ushbu yondashuv asosida qaralganda, xalq tafakkurining chuqur qatlamlarini aks ettiruvchi **kognitiv birliklar** sifatida maydonga chiqadi. Alisher Navoiy, Ahmad Yassaviy, Bahouddin Naqshband kabi mutafakkirlarning asarlarida uchraydigan so'zlar inson ruhiyatiga, axloqiy-axboriy idrokiga va ilohiy anglash tizimiga oid asosiy konseptlarni ifodalovchi birliklardir.

Ushbu leksik birliklar orqali quyidagi **asosiy konseptual maydonlar** shakllanadi:

- **Ruhiy poklik** (spiritual purity) – bu konsept "nafs", "gunoh", "taqvo", "halollik", "zohid" kabi birliklar orqali verbalizatsiya qilinadi.
- **ichki kamolot** (inner perfection) – "kamolot", "orif", "hikmat", "sabr" kabi tushunchalar orqali ifodalanadi va insonning ruhiy o'sishi, o'z ustida ishlashi kabilarni anglatadi.
- **Ma'naviy yuksalish** (spiritual ascension) – "fano", "baqo", "haqiqat", "irfon", "kalb" kabi birliklar bu kontseptual maydonni tashkil etadi.

Mazkur konseptlar **universal** bo'lib tuyulsa-da, har bir madaniyatda ular turlicha **kognitiv strukturaga** ega. Eski o'zbek tilida bu tushunchalar asosan **islomiy tasavvuf**, **etik tafakkur**, hamda **batiniy idrok** doirasida shakllangan va **aforizmlar**, **metaforalar**, **didaktik shakllar** orqali ifodalangan.

Masalan, “fano” konsepti **G‘arb tafakkurida** faqat "yo‘q bo‘lish", “annihilation” tarzida tushunilsa, o‘zbek tasavvufiy tafakkurida bu **insonning o‘z nafsidan voz kechib, ilohiy haqiqatda “yashashi”** bosqichi sifatida talqin etiladi. Demak, har bir leksik birlik ortida yotgan **kognitiv model** tilshunos uchun muhim ilmiy ahamiyatga ega bo‘ladi. [6]

Lingvokognitiv yondashuvda asosiy tushunchalardan biri bu — **mental leksikon** va **kognitiv xarita**dir. Eski o‘zbek tilining ma’naviy-falsafiy leksikasi ana shu kognitiv xaritada asosiy pozitsiyalardan birini egallaydi. Bu xarita orqali biz tarixiy tafakkurda mavjud bo‘lgan **qadriyatlar ierarxiyasi, axloqiy me‘yorlar**, hamda **diniy-falsafiy nuqtayi nazarlarni** anglaymiz.

Shu boisdan, bu turdagi so‘zlarni o‘rganish ularning semantik tarkibini bilish bilan cheklanmay, balki **inson ongi, madaniy tajribasi va tafakkur modelini** til vositasida tadqiq etish demakdir.

3. Ingliz tilidagi interpretatsiya muammolari:

Eski o‘zbek tilidagi ko‘plab so‘zlar ingliz tilida aniq ekvivalentga ega emas. Masalan:

- Fano – *annihilation (in Sufi sense)* yoki *spiritual self-effacement*
- Ma’rifat – *gnosis* yoki *spiritual wisdom*
- Nafs – *carnal soul* yoki *ego*

Bu atamalarni tarjima qilishda semantik torayish, ma’no yo‘qotilishi yoki noto‘g‘ri interpretatsiya xavfi mavjud. Shuningdek, ingliz tilida diniy-falsafiy leksikadagi pragmatik konnotatsiyalar boshqacha bo‘lishi mumkin.

**Xulosa.** Eski o‘zbek tilidagi ma’rifiy-falsafiy leksika xalqning tarixiy-madaniy xotirasini, ruhiy olamini va tafakkur paradigmasini aks ettiradi. Ularni lingvokognitiv yondashuv asosida o‘rganish orqali so‘zlardagi chuqur konseptual mazmun aniqlanadi. Ingliz tilidagi tarjimada esa bu leksik birliklarning kognitiv va semantik jihatdan to‘g‘ri interpretatsiyasi katta muammo hisoblanadi. Shuning uchun tarjima jarayonida lingvokulturologik kompetensiyani rivojlantirish, ko‘p qirrali semantik tahlilga asoslangan yondashuv zarur.

#### **Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:**

1. Alisher Navoiy. “Mahbub ul-qulub” – Toshkent: Fan, 1983.
2. Yassaviy, A. “Hikmatlar” – Toshkent: Ma’naviyat, 2000.
3. Lakoff, G. & Johnson, M. *Metaphors We Live By* – Chicago: University of Chicago Press, 1980.
4. Сафонова В.В. *Лингвокультурология и межкультурная коммуникация* – Москва: Логос, 2004.
5. Karimov, I. *Tarixiy xotirasiz kelajak yo‘q* – Toshkent: O‘zbekiston, 1998.
6. Newmark, P. *A Textbook of Translation* – Prentice Hall, 1988.
7. Хидоятлов А. *O‘zbek tilining izohli lug‘ati* – Toshkent: UzME, 2006.